

Kiedy spojrzymy na północno-wschodnią Polskę z lotu ptaka dostrzeżemy, że zachodnie granice wielkich puszczy kończą się wyraźną linią pól i łąk, natomiast na wschodzie łączą się z ogromnymi obszarami leśnymi Białorusi i Litwy, ciągnącymi się dalej poprzez Rosję aż po Ural. Pozornie więc Puszcza Białowieska nie jest samotną wyspą, na której niczym na biblijnej arce Noego zachowały się rzadkie i zagrożone gatunki. Poza tym ptaki dzięki zdolności lotu z łatwością pokonują ogromne odległości, kolonizując nawet najbardziej odległe wyspy oceaniczne. Jednak kiedy przyjrzymy się bliżej temu obszarowi to okaże się, że pod wieloma względami stanowi on unikalne środowisko zamieszkałe przez wyjątkowe zwierzęta. Wiele z nich występowało niegdyś pospolicie na niżu całej Europy, jednak dzisiaj Puszcza Białowieska stała się dla nich jednym z ostatnich przyczółków. Dlaczego tak się stało?

Dla niewprawnego obserwatora las to po prostu duża ilość drzew, a przecież jest najbardziej złożonym z systemów biologicznych w naszej strefie klimatycznej. Charakteryzuje go nieprawdopodobnie duża ilość połączeń pokarmowych, uzależniających np. byt potężnych drzew od działalności małych bakterii i grzybów. Dzięki tym powiązaniom las jest ekosystemem stosunkowo stabilnym, stąd też organizmy przystosowane do życia w nim źle znoszą wszelkie zmiany. Próby traktowania lasu jak pola uprawnego, na którym dokonuje się zasiewu i zbiera plony, kończą się tragicznie dla jego mieszkańców. Taki zabieg prowadzi nieuchronnie do uproszczenia i zubożenia tego, z natury złożonego, systemu powiązań i zależności. Również dla wielu gatunków ptaków lasy przekształcone przez człowieka przestały być odpowiednim środowiskiem do życia.

Dla jakich więc ptaków Puszcza Białowieska jest prawdziwym matecznikiem? Na pewno nie należą do nich ptaki łąkowe lub ptaki związane z krajobrazem rolniczym. Rzadko zagląda ją tutaj też gatunki niegdyś związane z lasem, które obecnie przystosowały się do życia w sąsiedztwie człowieka. Należy do nich np. kawka, która dawniej gnieździła się w dziuplach drzew, a teraz korzysta prawie wyłącznie z konstrukcji wzniesionych przez ludzi. Istnieje jednak kilka grup ptaków, które bez lasu żyć nie potrafią. Należą do nich przede wszystkim dzięcioły, kura-

ki leśne, wiele gatunków sów i ptaków drapieżnych, muchołówki i inny ptasi drobiazg.

Chyba żadna grupa ptaków nie jest tak silnie związana ze środowiskiem leśnym jak dzięcioły. Spośród znanych na świecie ponad 200 gatunków w Europie występuje 10 gatunków dzięciołów, a wszystkie z nich można jeszcze spotkać w Puszczy Białowieskiej i jej najbliższym sąsiedztwie. Pomimo ogromnego podobieństwa w budowie ciała dzięcioły reprezentują różne przystosowania do zdobywania pokarmu i środowiska życia. Dwa z nich, dzięcioł duży *Dendrocopos major* i dzięcioł

li ludzkich, niż w rozległych lasach. Status tego gatunku nie jest jasny, gdyż jest to ptak rozszerzający swój zasięg z Europy południowo-wschodniej w kierunku północnym i zachodnim, i ciągle zwiększa swoją liczebność. W Polsce pojawił się w roku 1978 i w okolicach Puszczy Białowieskiej od kilku lat obserwowany jest regularnie (np. w Hajnówce), a zimujące ptaki nawet w Białowieży.

Spośród gatunków dzięciołów odżywiających się mrówkami dzięcioł czarny *Dryocopus martius* jest najsilniej związany ze środowiskiem leśnym, gdyż największy udział w jego diecie

DZIĘCIOŁ W DRZEWO STUKA

Dzięcioł duży w drzewo stuka aż wióry lecą... FOT. C. KORKOSZ

mają gmachówki (*Camponotus* sp.), żyjące w pniach drzew. Dzięcioł czarny jest największym gatunkiem dzięcioła w Europie i jego występowanie ograniczone jest przez dostępność drzew o odpowiednich rozmiarach, w których wykuwa dziuple. Nic więc dziwnego, że najchętniej zasiedla on stare drzewostany i jest szeroko rozprzestrzeniony w Puszczy Białowieskiej. Pozostałe

Dzięcioł duży potrafi werblując uderzać dziobem 20 razy na sekundę.

Dzięki specjalnemu połączeniu dzioba i czaszki amortyzującemu uderzenia (tuż za dziobem dzięcioły mają gąbczasty obszar, który działa niczym amortyzator), mózg dzięciołów nie jest narażony na wstrząsy. Jest to szczególnie istotne, biorąc pod uwagę, że w ciągu dnia dzięcioł może uderzać w drzewo ponad 10 tys. razy.

białoszy *D. syriacus* są wszystkożerne, gdyż mogą zjadać zarówno owady wykuwane z drewna, jak też pokarm roślinny. Dla dzięcioła dużego nasiona świerka lub sosny wykuwane z szyszek stanowią podstawę zimowego pokarmu i nierzadko gatunek ten migruje na niewielkie odległości w poszukiwaniu obradających drzew. Dzięcioł duży zamieszkuje wszystkie typy lasów i zadrzewień, dzięki czemu jest najpospolitszym gatunkiem dzięcioła w Europie i jedynym, którego liczebność jest stosunkowo stabilna. Dzięcioł biały jest gatunkiem silnie synantropijnym i łatwiej go spotkać w pobliżu osied-

gatunki dzięciołów odżywiające się mrówkami to krętogłów *Jynx torquilla*, dzięcioł zielony *Picus viridis* i dzięcioł zielonosiwy *Picus canus*. Krętogłów pod względem budowy nie różni się od innych ptaków, z tego też względu sam nie kuje dziupli i rzadko poszukuje pożywienia na drzewach. Podstawę jego pokarmu stanowią poczwarki mrówek i inne owady. Dzięcioł zielony był pierwotnie mieszkańcem łągów nadrzecznych, obecnie jednak zasiedla obrzeża lasów w sąsiedztwie terenów łąkowych. Zarówno krętogłów, jak i dzięcioł zielony raczej unikają wnętrza rozległych kompleksów leśnych. Spośród „mrów-

Samica dzięcioła zielonosiwego „przed śniadaniem”.

FOT. L. KOSTKIEWICZ

Język dzięciołów połączony jest z wydłużonym aparatem gnykowym, który oplata czaszkę ptaka i przytwierdzony jest w okolicy otworów nosowych. Dzięki takiej budowie język może wysuwać się nawet trzykrotnie ponad długość dzioba. Zadziorki na krawędziach języka i pokrycie go lepką substancją umożliwiają dzięciołom wydobywanie owadów i ich larw z najgłębszych nawet korytarzy.

Dzięcioł czarny jest najsilniej związany ze środowiskiem leśnym, gdyż największy udział w jego diecie mają gmachówki, żyjące w pniach drzew. Jego występowanie jest ograniczane przez dostępność drzew o odpowiednich rozmiarach, w których wykuwa dziuple.

FOT. C. KORKOSZ

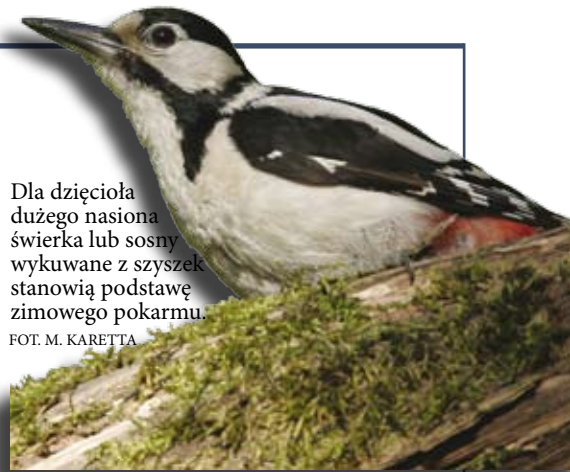

Podstawę wyżywienia krętogłowa stanowią poczwarki mrówek i inne owady. Uwagę zwraca jego maskujące ubarwienie.

FOT. M. KARETTA

kożernych” dzięciołów jedynie dzięcioł zielonosiwy jest bardziej związany ze środowiskiem leśnym, jednak również woli mniej zwarte lasy. Gatunek ten wyraźnie zwiększa swoją liczebność w Puszczy Białowieskiej i podczas gdy niegdyś zasiedlał głównie obrzeża dolin rzecznych, obecnie można go spotkać również w głębi starych drzewostanów Białowieskiego Parku Narodowego.

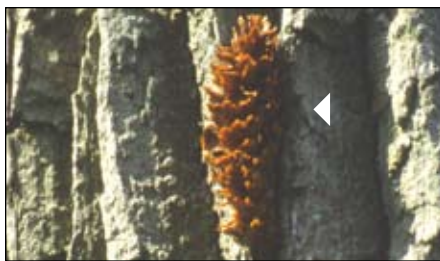
Niektóre dzięcioły nie tylko odżywiają się mrówkami, ale również zająwiają w mrowiskach leczniczych „kąpieli”. Podrażnione mrówki wystrzelują w kierunku intruza kwas mrówkowy, który pomaga ptakom pozbyć się pasożytów.

Dla dzięcioła dużego nasiona świerka lub sosny wykuwane z szyszek stanowią podstawę zimowego pokarmu.

FOT. M. KARETTA

Dzięcioły nakluwają korę drzew wykonując szeregowe otwory na pniu. Z uszkodzonego w ten sposób łyka wypływa życiodajny sok zawierający cukry, tłuszcze, witaminy i białko. To zjawisko nazywa się fachowo pierścienianiem drzewa. Zachodzi najczęściej wiosną, kiedy intensywne o tej porze roku parcie korzeniowe wypycha sok z korzeni w kierunku korony drzewa zanim pojawią się liście.

Kuźnia dzięcioła.

FOT. A. KECZYŃSKI

Dzięcioły wsuwają szyszkę bądź orzech między gałęzie lub w szczelinę kory w upatrzonym przez siebie miejscu i następnie rozbijają je. Czasami dzięcioły wykuwają w tym celu specjalne otwory w drewnie.

Miejsce, gdzie dzięcioły rozkuwają orzechy lub szyszki nazywamy kuźnią.

Typowymi mieszkańcami lasów są gatunki dzięciołów, których pożywienie stanowią wyłącznie owady i ich larwy wykuwane z drewna. Znajdują się wśród nich dwa najrzadsze gatunki – dzięcioł białogrzbity *Dendrocopos leucotos* i dzięcioł trójpalczasty *Picoides tridactylus*. Dzięcioł białogrzbity jest gatunkiem związanym ściśle z obecnością martwych drzew, w których wykuwa dziuple i poszukuje pokarmu, głównie larw chrząszczy. Martwe drzewa lub ich fragmenty stanowią również ulubione miejsce bębnienia tego dzięcioła. Rozmieszczenie dzięcioła trójpalczastego jest ściśle związane z występowaniem świerka, gdyż ptak ten wyspecjalizował się w zjadaniu korników, ich larw oraz poczwarek. Dzięcioł średni *Dendrocopos medius* jest również typowym owadożercą, związanym głównie ze starymi drzewostanami dębowymi. Występowanie tych trzech gatunków dzięciołów uzależnione jest od udziału drzew liściastych oraz martwego drewna. Najmniejszym gatunkiem dzięcioła jest dzięciołek *Dendrocopos minor*, który zamieszkuje przede wszystkim

tkim nadrzecznymi łąkami i olsy oraz inne lasy z domieszką gatunków liściastych. Ze względu na promowanie w przeszłości przez gospodarkę leśną gatunków iglastych oraz nadmierną dbałość o higienę lasu wszystkie wyżej wymienione gatunki dzięciołów stały się w Europie niezmiernie rzadkie lub w niektórych krajach wyginęły zupełnie (np. dzięcioł średni w Szwecji). Puszcza Białowieska jest dla tych gatunków jednym z ostatnich miejsc ich powszechnego występowania, ale i tutaj są one znacznie częstsze w Białowieskim Parku Narodowym niż w lasach zagospodarowanych.

Każdy bez trudu rozpozna charakterystyczne bębnienie dzięcioła, lecz jedynie wytrawni obserwatorzy ptaków są w stanie rozróżnić po głosie poszczególne gatunki, np. dzięcioł duży używa jedynie krótkiego i szybkiego werbla, podczas gdy bębnienie dzięcioła białogrzbietego jest przeciągłe z wyraźnie szybszą końcówką. Dzięcioł trójpalczasty bębni powoli, podobnie jak dzięcioł czarny, podczas gdy najszybciej robi to dzięciołek. Niektóre dzięcioły bębnią niechętnie, używają jednak całej

Dzięcioł trójpalczasty.

Wszystkie dzięcioły, poza trójpalczastym, mają dwa palce nóg skierowane do przodu, a dwa do tyłu, co zapewnia im doskonałą przyczepność na powierzchni drzew, a wzmocnione sterówki ogona stanowią dodatkowy punkt oparcia.

gamy innych głosów, np. dzięcioł średni charakterystycznie „jęczy”, a dzięcioł zielonosiwy gwizdże „kju-kju-kju-kju-kju”. Dzięcioł czarny w trakcie lotu odzywa się melodyjnym „kliju-kliju-kliju”, natomiast kiedy już wylądował odzywa się przeciągłym „kliiii”. Wszystkie te odgłosy dzięciołów umożliwiają komunikację pomiędzy partnerami, a także służą do oznakowania terytorium lęgowego.

Dzięcioły zazwyczaj wykuwają kilka dziupli, gdyż służą one nie tylko do lęgów, ale również do odpoczynku. Podczas gdy jedno z rodziców wysiaduje

Dzięcioły mają wyjątkowo krótki czas wysiadywania jaj. Mniejsze gatunki wysiadują 10 – 12 dni, większe 12 – 14 dni. Pisklęta dzięciołów wykluwają się nagie i ślepe. Ich dziupla nie jest wysłana żadnym materiałem.

(w nocy najczęściej samiec), drugie odpoczywa gdzieś w sąsiedztwie. U dzięcioła czarnego dziuple, w których ptaki wyprowadzają lęgi, mają zarys trójkąta o zaokrąglonych wierzchołkach. Natomiast dziuple służące do odpoczynku są bardziej owalne. Większość gatunków dzięciołów co roku wykuwa nowe dziuple ze względu na pasożyty, które rozwijają się w resztkach starych gniazd. Dzięcioł białogrzbiety umieszcza swoje dziuple prawie wyłącznie w martwych drzewach, najczęściej wysoko w koronach. Ze wszystkich dzięciołów gatunek ten najwcześniej przystępuje do lęgów, więc jest najbardziej narażony na drapieżnictwo. Aby utrudnić splądrowania gniazda przez kunę lub innego

Larwa piędzika przedzimka. Ten nocny motyl występuje masowo w Puszczy Białowieskiej w regularnych odstępach co 11 lat i wówczas jego larwy stają się obfitym źródłem łatwo dostępnego pokarmu. Nic więc dziwnego, że i dzięcioły zamiast mozolnie poszukiwać owadów ukrytych w drewnie zbierają gąsienice prosto z konarów lub liści. Dzięki temu mogą one wykarmić znacznie więcej potomstwa i zwiększyć swoją liczebność.

FOT. M. SIELEZNIEW

Samica piędzika przedzimka.
FOT. M. SIELEZNIEW

drapieżnika dzięcioł ten wykuwa swoją dziuplę pod osłoną grubego konaru lub huby. W przeciwieństwie do dzięcioła białogrzbiatego dzięcioł trójpalczasty przystępuje do lęgów najpóźniej, wykuwając swoją dziuplę w pniu martwego świerka. Jest ona zazwyczaj umieszczona zaledwie kilka metrów nad ziemią, gdyż gatunek ten nie jest zbyt płochliwy.

Stare dziuple dzięciołów są zasiedlane przez inne gatunki ptaków, jednak jak wykazały badania prowadzone w Białowieskim Parku Narodowym, sikory i muchołówki preferują jednak dziuple naturalne. Dlaczego tak się dzieje? Otóż okazuje się, że dzięcioły regularnie odwiedzają swoje dawne dziuple i wyjadają ich zawartość, którą często stanowią jaja lub pisklęta małych ptaków. Niektóre dzięcioły rozkuwają nawet naturalne dziuple, aby dostać się do ich wnętrza.

Wspomniałem na wstępie, że las jest środowiskiem stosunkowo stabilnym, jednak i on ulega stopniowym przemianom, powodowanym przede wszystkim przez zmiany klimatu i stosunków wodnych. Możemy więc postrzeżać las jako układ dynamiczny, w którym zaburzenia powodowane przez czynniki zewnętrzne generują zmiany w ekosystemie, do których muszą przystosować się żyjące tam organizmy. Na szczęście przeobrażenia te dotyczą jedynie niedużych fragmentów, dzięki czemu, podczas gdy w jednym miejscu las się starzeje i obumiera – w innym się odradza. Zjawisko to widać wyraźnie na przykładzie obumierania świerka, który ze względu na płytki system korzeniowy jest gatunkiem wrażliwym na zaburzenia poziomu wód gruntowych. Stąd też w niektórych latach obserwujemy masowe obumieranie starszych drzew, które tworzą miejsce dla nowego pokolenia innych gatunków. Korzystają z tego również

dzięcioły, szczególnie dzięcioł trójpalczasty. Jest to dla tych ptaków okres obfitości pokarmu, gdyż zamierające świerki atakowane są przez korniki. Innym zaburzeniem pozytywnie wpływającym na populację dzięciołów jest pojaw piędzika przedzimka – motyla nocnego, którego larwy żywią się liśćmi większości gatunków drzew puszczańskich. Lata obfitości pokarmu, który stanowią gąsienice korników lub piędzika, to również okres kiedy lęgi małych ptaków są znacznie mniej narażone na drapieżnictwo ze strony dzięciołów. Jednak o prawdziwych puszczańskich drapieżnikach opowiem w następnym artykule.

KAROL ZUB

Zakład Badania Ssaków PAN w Białowieży

DZIĘCIOŁ W PRZYSŁOWIACH POLSKICH

- Dziobie jak dzięcioł po kleju.
- Złowił was jak na lep dzięcioły.
- Mierzył w sokoła zabił dzięcioła.
- Pisze jak dzięcioł. [o niewykwalifikowanej maszynistce]
- Pstry jak dzięcioł.
- Siedzi jak dzięcioł w dziupli.
- Upstrzył się jako dzięcioł.
- Lepszy wróbel w gębie niż dzięcioł na dębie.
- Pewniejszy wróbel w ręku niż dzięcioł na sęku.
- Lepszy dzięcioł w ręku niż orzeł [sokół] na sęku.
- Wygląda jak dzięcioł na sośnie.
- Za zdrowie dzięcioła i za zdrowie dudka. [toast pijacki]
- Dzięcioł jest pstry, ale ludzkie życie jeszcze pstrzejsze.
- Nowa Księga Przysłów Polskich. J. Krzyżanowski (red.). PIW, Warszawa 1972.
- (wybór: Elżbieta Jabłońska)